

ברכה דלמצקי-פישלר

**“הרשעים האלה חטפו אותו, מיתה חטופה ימותו שניהם!”
משאלות אטימולוגיות ופרונומסטיות בלשונם של מנדלי, ברקוביץ והזו**

“מה אכפת לה ביום שמחתה – הלוואי תהיה
זו שמחתה האחרונה – שאני סובלת?”
(חנוך לזין, “בורקס או רבע עוף”)

התנצלות

המילה משאלות המכתירה את המאמר היא משום לשון נקייה, כדי להימנע מלפתוח מאמר בגיליון חגיגי בקללות. משאלות כוללות ברכות וקללות כאחת, אבל הסטטיסטיקה נותנת לקללות יתרון מספרי מופלג. ניקח, למשל, משאלות יידיות: באוצר של סטוטשקאו תופסות הקללות שישה עמודים גדלי מידות (סעיף 559) והברכות רק שני עמודים וחצי (סעיף 558), ובלקסיקון של גורי 94 עמודי קללות ו-43 עמודי ברכות (גורי, גוטע בשורות). רגש הכעס דוחק, כידוע, ותובע מוצא מדי, והצורך לתת לו ביטוי שביבור דחוף יותר מלשאר רגשות משום הסכנה הטמונה בביטוי שבמעשה, או לחלופין שבהבלגה. כדוגמת גורי, שבחר לקרוא לספרו “לאָמיר הערן גוטע בשורות” אף על פי שבקשות הטוב לקרובים ואהובים פחותות במספרן מבקשות הרע לשונאים ואויבים, עשיתי אף אני, שהמצאי שלי רובו ככולו קללות. אבל זאת לזכור, הקללות, גם אלה המעלות את זכרן של מחלות קשות והמכילות ביטויי עקיפין למוות, אינן אלא “דרכים נוחות, ממוסדות, לשחרור מתחים ופריקת מטענים של פסיכו-אנרגיה” (מאטיסוף, עמ' 222), וחרירות הלשון המאפינת אותן היא “פיצוי מקובל על חוסר יכולת הפעולה בעולם המציאותי” (שם, עמ' 223).¹

* ראשיתו של המאמר בהרצאה במכון מזי”א בשנת תשס”ה לכבוד ספרו של יוסף גורי “לאָמיר הערן גוטע בשורות”. תודה מקרב לב לד”ר דלית ברמן, לפרופ’ משה טאובה ולד”ר יוסף גורי על עזרתם בלשון יידיש ובספרות יידיש, ולד”ר מרדכי מישור ולמורי גב’ אסתר גולדנברג ופרופ’ גרעון גולדנברג על הערותיהם בנושאי העברית והבלשנות. המובאות מן הספרות היידיה הובאו בכתב הסטנדרטי של יוּאָ.

1. עוד על מקומה של הווירטואוזיות הלשונית ראה מאטיסוף, עמ' 184, 221.

מבוא

1. הקללות הן חטיבה מובחנת בתוך כלל ביטויי העמדה והרגש (ביטויים פסיכוכימיים אוסטינסיביים בעלי תפקידים פרגמטיים מגוונים), והקללות האטימולוגיות (cognate curses²) הן חטיבת משנה בתוכה. את המונח קללה אטימולוגית טבע משה טאובה בשולי מאמרו על "תבנית ההד" בלשון יידיש (עמ' 417), והיא ענף לתופעה הרחבה יותר הידועה בשם פיגורה אטימולוגית. טאובה דן בסוג זה של קללות במובנו המצומצם, ואך ורק מצד ההנגנה הנוהגת בכמה מהן, ואילו במאמר שלפנינו, שההנגנה אינה עומדת במרכז דיוניו, ויחסי המשמעות והצורה הם שקובעים בו את עקרונות המיון, המונח קללה אטימולוגית נופל גם על קללות שאין נוהגת בהן ההנגנה ההיא.

ראשיתו של מאמר זה בעבודה על רומן הביכורים של חיים הזו "בישוב של יער", שיצא לאור בשנת 1930,³ ואילו תרגומי מנדלי מוכר ספרים (ש"י אברמוביץ) ו"ד ברקוביץ מן היידיש"⁴ סופחו תחילה לדיון כדי לפרוש יריעה היסטורית וכדי להביא ראייה מן המקור היידי. אבל בגרסתו הסופית ניתן משקל שווה ללשוניותיהם של שלושת היוצרים.

מאחר שבמציאות החוץ־ספרותית גיבוריהם של סיפורים אלו הם יהודים דוברי יידיש, ממילא הקללות העבריות הן חלופות ספרותיות לקללות יידישיות מן הספרות ומן העולם החוץ־ספרותי, והן בחזקת חיקוי (מימזיס) ספרותי לסמיטיקה יידישית או "בבואה (calque) תרבותית".

יש אפוא להביא בחשבון שני ערוצי השפעה בעלי זיקה הדדית: מסורת עברית ענפה ועשירה בכתב של קללות ומארות, עונשים ופורענויות, השבעות ואיסורים וסתם צירופים, המשמשת מאגר חומרים זמין לסופר העברי, מזה, ומסורת יידישית ארוכה בעל פה ובכתב של קללות שהתגבשו בכמה תבניות תחביריות ולוגיות, מזה. צירופים עבריים מן המקורות ובבואות לצירופים יידיים חיים בשכנות טובה ומשפיעים זה על זה.⁵ כמו כן צירופים עבריים מסתגלים לשימושים האידיומטיים

2. ראה סטיוארט, שחקר את התופעה בלשון הערבית המצרית, והתעכב גם על ההיבטים החברתיים, הפסיכולוגיים והתרבותיים.

3. הרומן עובד עיבוד מילוני במפעל המילון ההיסטורי שבאקדמיה ללשון העברית, במדור לספרות החדשה, בראשות פרופ' ראובן מירקין בעבר ודורון רובינשטיין היום. עוד עשו במלאכה: בתיה בזק, ד"ר עדינה עבאדי, ד"ר יחיאל קארה, דורית קדרי ואני.

4. סיפורי מנדלי העבריים שתרגם בעצמו מן היידיש ותרגומי ברקוביץ לסיפורי שלום־עליכם. מקורות נוספים שנמצאו באקראי מעשירים אף הם את המצאי. מאלה עובדו במפעל המילון ההיסטורי רק סיפורי מנדלי.

5. להשפעה של המבואה על הבבואה ראה להלן דוגמה יב, הדיבור המתחיל "נפשה נשמטת" ודוגמה מ, הדיבור המתחיל "מה יהיה בסופו"; להשפעת הצירוף היידי על המבואה מן המקרא ראה להלן דוגמה לט, הדיבור המתחיל "כך פתאום לתפע".

והפרגמטיים שמכתיבה לשון הרקע. ואין להתפלא, שהרי העירוב הזה מחקה היטב את תכונת הרב-לשוניות של היידיש, העשירה בשאלות ישירות ועקיפות מן הרכיבים העברי והסלֵן. ליד אלה אפשר, כמובן, למצוא גם צירופים חופשיים. הקללות הן אוצר פתוח לגיוון אישי (גורי, גוטע בשורות, עמ' כג), אבל התפקיד הברור שלהן שומר על אופיין הנוסחאי גם כאשר נוסח הקללה עצמו אינו כבול.

2. כמו פתגם גם נוסחה קבועה של קללה⁶ עשויה להיאמר במצבים ובהקשרים שונים ונבדלים זה מזה, והיא אינה מחויבת לקיים יחסי לכידות (קוהרנטיות) וקישוריות (קוהזיה) עם הקשרה הטקסטואלי (מאטיסוף, עמ' 182–183). עם זה יש קללות המקיימות זיקות לשוניות להקשריהן, כגון קשר לקסיקלי, קשר אטימולוגי וקשר של נרדפות. השוואת כמה דוגמאות עם מקורן היידי מראה ניידות יחסי המרה בין הישנות המילה או השורש ובין הנרדפות:

א. לכיסי הנה שלח יד. הלואי שתהא מכתו מכה גדולה כגודל כיסי!... (מנדלי, בעמק הבכא, ד, עמ' 114).

יידיש: איז [רוסית; 'מין'] קעשענע אַרויסגעשלעפט ביי מיר האָט פֿון דער קעשענע ער!... נעכֵי, טאַטע-פֿאַטער, יעמו מכה טאַקי באַהאַטשקי ווי דאָס בייטעלע איז... (מענדעלע, אַלע ווערק, עמ' 286).

בנוסח העברי הישנות לקסיקלית (כיס), ואילו במקור היידי שתי מילים נבדלות שהוראתן קרובה: קעשענע ובייטל. כיס יכולה לבוא תמורת שתיהן, משום שהיא חופפת את שני המשמעים (אבן-שושן, ערך "כיס").

ב. אוכל מבקשת זוללה זו? עפר תאכל, רמה ותולעה! (מנדלי, מסעות בנימין השלישי, עמ' 47).

יידיש: זי וויל פֿרעסן? ני [נו] לאָז זי עסן ווערעם, קרענק! (מענדעלי, מסעות בנימין השלישי, עמ' 64).

בנוסח העברי קשר אטימולוגי: שורש אחד משמש ברישה ובסיפה (אכ"ל) – בזו הוא יֵם ובזו הוא פועל – והוא מתרגם שני פעלים קרובי הוראה ביידיש: פרעסן ('לזלול') ועסן ('לאכול'). על ההבדל הסמנטי ביניהם מפצה מנדלי באמצעות התואר זוללה. נרדפות (גם יחסית) היא בגדר חזרה על ה ת ו כ ן השווה (ברב או במעט) המקופל במילים הנבדלות. מה שעשה מנדלי ביידיש בשתי הדוגמאות הקודמות עשה בעברית בדוגמה זו (במקור היידי אין קללה):

ג. כל דברי מציאותיה טמונים אצלה, מונחים ומונחים עד שיסתאבו, הביצים

6. ראה, למשל, מאטיסוף, עמ' 209–210.

מסריחות, החמאה והשומן מביאשים, ומיני המרקחת מבעבעים ומתעפשים [...] יבא רַקב בעצמיה! (מנדלי, בעמק הבכא, ב, עמ' 112).

יידיש: האַלט עס אונטערן שלאָס אַזוי לאַנג די אַלע מציאות, ביז די אייער ווערן טוכלע, די פוטער באַקומט אַ ריח, דער איינגעמאַכטס געצוקערט און מען וואַרפֿט עס דערנאָך אַרויס... די אַנדערע, עפעס אַ שטיק פֿלייש, ליגט איבער שטענדיק אין קיך, מישט זיך צום טעפל (מענדעלע, אַלע ווערק, 7, עמ' 82).

הסיאוב, הסירחון, הבאשה והעיפוש שבהקשר מסתכמים בקללה ברקב. כל חמש המילים הן שותפות לשדה סמנטי אחד.

3. כשהיא לעצמה אין הקללה האטימולוגית או הפרונומסטית נבדלת מן הקללות האחרות, וייחודה נגלה רק בהקשר. ההקשר מספק למקלל הזדמנות לקלל שאין להחמיצה, שהרי בו כבר טמון השורש (או הצליל) המבשר ואפילו מזמין קללה שתעמיד במרכז פועל או שם בעלי אותו שורש (או צליל).

אם ההקשר אינו ניתן להפרדה מן הקללה האטימולוגית, איך ניתן להרכיב לקסיקון של קללות אטימולוגיות, שמכוח הגדרתו כ"רשימה" הוא מנותק מהקשרים חיים? ברשימת הקללות בספרו "פונעם יאָריד" מורה שלום-עליכם כיצד עושים כן. את הפעלים שבמוקד הקללות הוא שם באַקסטֶרֶפוֹזיציה בצורת מקור / שם פעולה (כמו שהיה נהוג במילונים): "אויף איטלעכס וואַרט אַ קללה. למשל: עסן – עסן זאָלן דיך ווערעם! טרינקען – טרינקען זאָלן דיך פּיאָווקעס! שרייען – שרייען זאָלסטו אויף די צייך" וכן הלאה (שלום-עליכם, אַלע ווערק, 3, ד, עמ' 9–10). ותרגם ברקוביץ: "כל מלה ומלה שהוציאה מפייה, מצאה לה קללה בצדה [...] למשל: אכול – יאכלו הכלבים את בשרך. שתה – ישתו עלוקות את דמך. צעוק – מכאב־שינים תצעק". וכך הוא מונה והולך עד "ישון – תישן שנת עולמים... וגומר וגומר וגומר" (ברקוביץ, כתבי ש"ע, 2, עמ' שד). צורת המקור (או שמות הפעולה) מייצגות את כלל ההקשרים האפשריים שאין מקומם ברשימה עצמה.⁷

לקללה האטימולוגית שני טיפוסים הקשרים: הטיפוס הדיאלוגי, שבו מביע את ההקשר דובר אחד ודובר שני משיב לו בקללה,⁸ והטיפוס המונולוגי, שבו דובר אחד הגוגה בפיו את ההקשר ואת הקללה כאחד. בשני הטיפוסים ההקשר מבשר את

7. השווה רשימת הקללות של סטיוארט, עמ' 355–360. ראה גם עמ' 347–348 ו-351–354, ושם נידונות קללות המשמשות הד לפעלים בצורת הציווי (כגון "אַכול! הלואי שיאכל אותך הדבר!").

8. אף על פי שסטיוארט (לעיל הערה 2) פותח את מאמרו בקללה שהיא מונולוגית על פי הקשרה (וראה גם סוף ההערה הקודמת), הקורפוס שלו מכיל ברובו קללות מילוניות (לקסיקליות, טנטרטיות) דיאלוגיות, כלומר, "קללות מענה". וראה גם להלן דוגמה כה.

הקללה וזו מצדה נושאת את סתירתו, אבל בטיפוס השני מתרחב שטח תחולתו, והקללה נמצאת מגיבה לתיאור של מצב ומראָה או לדיווח על משמע אוזן ולא בהכרח למבע מילולי ישיר.⁹ כמו כן לעתים קרובות מכילים התיאור והדיווח הנמקות והצדקות לקללה שלאחריהם. טיפוס זה שכיח בספרות, והוא שעומד לדיון במאמר זה, תוך הבלטת הצדדים הלוגיים, הפואטיים והבין-טקסטואליים.

בפרק הראשון יידון ויודגם קשר הגיוני בין הקללה ובין ההקשר המקדים (שהוא עילת הקללה או הגירוי לה). בפרקים שלאחריו יוסב הדיון על האסוציאציה הלשונית, שכמו במקרי לשון נופל על לשון או כל פיגורה אטימולוגית אחרת אין ההיגיון המניע הראשי לקיומה, והיא עיקר עניינו של מאמר זה.

“מי נתפקע? יתפקעו־נא כל שונאינו!”

קשרי היגיון

הזיקה המרבית בין ההקשר לקללה היא זו המשלבת הישנות לקסיקלית עם קשר הגיוני. בדוגמה הפותחת הפרו על הוא הרכיב הנשנה, ואילו הפועל מתחלף באחר, והוא עצמו נהפך למקבל הפעולה:

ד. ואתה, אכזר ועוכר ביתך – יעכרך ה' – אתה פורק מעליך עול הפרנסה ופוטר עצמך מכל חובותיך (מנדלי, בישיבה של מטה, עמ' 153).

ואילו בדוגמה הזאת השם הוא הרכיב הנשנה, והפעלים מתחלפים:

ה. ובעיר הרחיבו שונאים עליך פיהם – הלואי שישכר פיהם, רבונו של עולם! – הללו אומרים: אתה מת, והללו אומרים: נשמדת ומומר אתה, וכיוצא בהם דברים, שבדו שונאים מלבם (מנדלי, סוסתי, כא, עמ' 397).

יידיש: אין דער שטאַט האָבן דערווייל וועגן דיר אַרויסגעלאָזן אַ סך פֿאַרשיידענע מימרות. אַ טייל האָבן געזאָגט, דו ביסט געשטאַרבן; נאָך אַ טייל – זאָל זיי נאָר דאָס מויל אָפּנעמען – האָבן געזאָגט, יאַקבי דו האָסט זיך געשמדט און ווייס איך נאָך זאַכן, וואָס שונאים האָבן אויסגעטראַכט (מענדעלע, אַלע ווערק, 3, עמ' 180–181).

בתרגום העברי הקדים מנדלי את מקום הקללה כדי ששני מופעי הרכיב הנשנה (פה) יהיו סמוכים זה לזה. המקור היידי אינו מקיים קשר אטימולוגי שיחייב סדר איברים כזה.

9. בחינת הסיטואציות שמעבר להקשר המילולי המידי מקומה בדיון על הקללה בכלל, שיערך במקום אחר.

גם לשון וגררת הם איברי דיבור, והנגעים הנשלחים לעברם הם "אמצעי ענישה ומניעה" האמורים לפגוע בגורמי הרעה האלה ולהשבית את פעולתם:

- ו. ואלהינו שבשמים יודע לידי מה תביאנו חצופה זו בלשונה הרעה. תמק לישונה בפיה,¹⁰ רבנו של עולם! (מנדלי, בעמק הבכא, ד, עמ' 119).
- יידיש: און גאָט דער לעבעדיקער אין הימל ווייסט, וואָס פֿאַר אַ שפּיל זי, די חצופה, די פֿאַלשע קאָץ, קען מיט איר ביזו צינגל אָנמאַכן אונדז. אָפּדאַרן זאָל איר דאָס צינגל, ריבונו־של־עולם (מענדעלע, אַלע ווערק, 8, עמ' 296).
- ז. פה לו ויצפצף, גררת לו ויגרגר, יגרגר... צרעת מצרים תדבק בך ובגררתך לעולם! (מנדלי, בעמק הבכא, ג, עמ' 401).
- יידיש: אין דר'ערד אַרײַן, ווי ער האָט זיך עס אַ ביסל צעפֿיפֿט, צעשושקעט! (מענדעלע, אַלע ווערק, 7, עמ' 229).¹¹

בצד העיקרון "מידה כנגד מידה", הבונה קשר ישיר וסימטרי בין גורם הרעה ובין כתובת הקללה שאליה התרעומת מכוונת, מונח העיקרון המכונה "הרחקת הרעה באמצעות העברתה אל הזולת"¹² – בדרך כלל "שונאים", "שונאינו", "שונאי ציון". גם בסוג זה מובלעת, כמובן, הטלת אשמה ותקווה לענישת האשם, אבל חסר הקשר הישיר והסימטרי בין המעשה לכתובת הקללה:

- ח. והשק של גומי מתפקע, ואני נופל אפים ארצה, נופל וצועק: "צפורה, נתפקע!"... "בשם אלוהי ישראל! מי? מי נתפקע? יתפקע־נא כל שונאינו, הדורשים רעה לנו!" (ברקוביץ, כתבי ש"ע, 6, עמ' נז).
- יידיש: דאָס האָט געלאָפּנעט דער גומענער זאָק, און איך פֿאַל, פֿאַל מיט אַ געשרײַ: "ציפּורה, געלאָפּנעט!" "גאָט איז מיט דיר! ווער? ווער האָט געלאָפּנעט? לאַזן מײַנע שונאים לאָפּנען!"... (שלום־עליכם, אַלע ווערק, 6, א, עמ' 119).
- ט. מהו ליעצב [...] יתעצבו שונאי ציון, רבנו של עולם, ולא יחדלו. לנו מה ליעצב, חס ושלום (הזו, בישוב של יער, עמ' 106).
- י. אוי מעשה רע ומר, רע ומר להם לשהם שונאי ציון ולא יחדלו! (שם, עמ' 404).

שלא כבדוגמאות הקודמות הדוגמאות שלהלן אינן מסתפקות בהעתקת הפעולה מן

10. לשון היא אמנם מילה פוליטית וכפל משמעה מתפלג בין ההקשר לקללה, אבל גם במשמעה המוחשי היא איבר דיבור, ואין ההבדל כאן מכריע.
11. במקור היידי הקללה היא השוואתית ולא אטימולוגית. על קללות השוואתיות ראה גם מאטיסוף, עמ' 215-216. הרישה בתרגום העברי היא בתבנית "פה להם ולא ידברו" (תה' קטו, ה).
12. ראה גם מאטיסוף, סעיפים 7 ו-9.

הרישה והחלתה על הזולת בסיפה, אלא מעבות את הקללה בפרטים נוספים, ואלה מרחיקים את תמונת הקללה מתמונת ההקשר ומקנים לה עצמאות ונבדלות. הפרטים הנוספים הם, למשל, איברי הגוף שהם כתובת מטונימית שכיחה לקללות¹³ הן מסוג "מידה כנגד מידה" הן מסוג "העברת הרעה לזולת":

- יא. תפוחי אדמה שלי נרקבים? ומה תאמר עוד? השמעתי? כל העולם כולו יודע כי אין כשלי בכל רחוב היהודים והוא אומר נרקבים! זולל! ירקבו בני מעיך! (בן־אביגדור, לאה מוכרת הדגים, עמ' 7).
- יב. נפשה נשמטת ממנה, ישמט להם חטמם לשונאי ציון! (הזו, לביבות, עמ' 258-259).

הצירוף המדרשי שבהקשר – "נפשה נשמטת"¹⁴ – משפיע על הדרך שבחר הזו לתרגם את הפועל היידי שבקללה "פֶראַנצן זאָלן דיך אויפֶעסן און די נאָז זאָל דיר אַראָפֶפֶאלן" (גורי, גוטע בשורות, עמ' 132). גורי תרגמו: "שהעגבת תאכל אותך וינשור לך האף". המחצית הראשונה של הקללה, אף היא בלשונו של הזו, תיזכר בהמשך (דוגמה כב).

- יג. מה אתה צווח, על שניהם ומעיהם שיצוחו שונאי ציון ואל יחדלו (הזו, בישוב של יער, עמ' 303).
- ידיש: שרייען זאָלסטו אויפֶן בוּיך / אויף די צייך (גורי, גוטע בשורות, עמ' 138).
- יד. וזהו שקוראים לחולה שם חדש, תְּלַאֵת לו בלב!¹⁵ – היו אומרות הנשים – כי השם שהיה לו מקדם כבר עשה את הפעלה שלו, וראוי לו למות, ולפיכך קָרָא לו בשם חדש... (הזו, מזה ומזה, עמ' 14).

ההסטה הפיגורטיבית של תמונת הקללה וניתוקה מתמונת ההקשר מרחיקים את הדוגמאות האלה מקודמותיהן ה"הגיניות" המובהקות, ומקרבים אותן אל "הקללה האסוציאטיבית"¹⁶.

13. גורי, גוטע בשורות, עמ' כז; סטוטשקאָוו, סעיף 559; מאטיסוף, עמ' 212.
14. שיר השירים רבה ו, ג ועוד; בתלמוד הבבלי (ברכות מג ע"ב) לשונו ארמי.
15. מושא הקללה הוא בולשביק יהודי שרצה לשנות את שמו מ"מוטל" ל"מְקָסִים אַינטרנציאָנל". חלאת – 'מחלה' (אצל מנדלי ועגנון: חולאת).
16. השווה קללות אסוציאטיביות בספרות חז"ל: "כל האומר אָמֵן יתומה – יהיו בניו יתומים; חטופה – יתחטפו חייו; קטופה – יתקטפו ימיו; ארוכה – מאריכין לו ימיו ושנותיו" (ברכות מז ע"א, ועוד); "לפי שרפרפה בלבה לפיכך תביא קרבן מרופרף" (חולין לח ע"ב); "כל האומר הקב"ה ותן הוא – יתותרן בני מעיו" (בבא קמא נ ע"א, ועוד; לשון נופל על לשון). והשווה גם "לפי שרפרפה בלבה לפיכך תביא קרבן מרופרף" (חולין לח ע"ב). אין דוגמאות אלה מציגות הקשרים חיים חד־פעמיים כמו הקללות שבספרות היפה המובאות כאן (השווה גם

“לנוי תלית את אלו? הסר אותן, תלין!”

האסוציאציה

לחזרה הלקסיקלית בקללה ההגיונית יש תפקיד מאזכר. המופע השני חוזר ומאשר את מכלול התכונות של המופע הראשון – צורה ומשמעות כאחת. פעולתה של הקללה האסוציאטיבית הפוכה. הקללה וההקשר משמיעים שני קולות נפרדים. אמנם הקללה חוזרת על הפועל או על השם, אבל מחוללת תפנית פרודית בשימושה המשיני בו. היא מפקיעה את הרכיב הנשנה מהקשרו הקודם, ומטילה אותו אל מקום המקנה לו פירוש חדש:

טו. מוריד קופת הרוכלים מעל כתפו [...] וקורא ומונה, משבח ואומר: – הצרי והצפורן, עט ברזל ועופרת, דיו וסמים, סם-המות לשקצים!... (מנדלי, בשיבה של מטה, עמ' 154).

אגב הכרזה על המוצר “סמים” הרוכל פולט את הקללה “סם-המות לשקצים!”, שיש בה משום הרחקת הרעה¹⁷ והעברתה לזולת שאינו ממלא כל תפקיד בהקשר המדי והמפורש. הישנות הרכיב הלקסיקלי סם (סמים / סם-המות) היא הבסיס האטימולוגי לקללה, אלא שבהקשר הוא ‘תרופה’,¹⁸ ‘סם חיים’, ואילו בקללה הוא היפוכו: “סם המות”. הכתובת לקללה היא המילה הדר-משמעית שקצים – ספק מזיקים (פשוטו של צירוף) ספק נערי הגויים.¹⁹ בהמשך נקרים “השקצים” שוב, והפעם אפילו בריוח אותיות הממקד את תשומת הלב לכפל המשמעים (מטפורי ומילולי):

כשהיו ישראל שרויים על אדמתם, מתפרנסים בנחת ובריוח מפרי ידיהם

“שיתחטפו לו ימיו ושנותיו, ימיו ושנותיו שיתקטפו” – הזו, בישוב של יער, עמ' 280), אלא הן נוסחאות נורמטיביות, בין שהן מודליות בין שהן קובעות אמת נצחית. באמצעות היחס הפרדיקטיבי הנגזר ממשפט הייחוד הן מעמידות את הקשר האטימולוגי והפונטי שבין חלק הייחוד לקללה החלה עליו כתלות סיבתית הכרחית ומהותית, משום שהתלמוד כמו המדרש מייחס תוקף של אמת לדמיון שבין המילים לפחות כמו להתנסות ולהיגיון.

17. בידיש רגילה בהקשר שכזה הנוסחה “אויף נישט צו באַדאַרפֿן”.

18. כמו “סמים של רוקחים” (מנדלי, בעמק הבכא, א, עמ' 308), “סמי רפואה” (שם, עמ' 310) וכיוצא בהם.

19. ככל הנראה, התרגום היידי אינו של מנדלי (שיינטוך, עמ' 402–403), וזה לשונו: “זייף און פֿאַמאַדע, פֿאַפֿיר, קאַנווערטן, טינט און פענס, סם-המות פֿאַר שטשורעס!” (מענדעלע, אַלע ווערק, 16, עמ' 43). בתרגום זה מתפרש “סם-המות” כעוד פריט ברשימת המוצרים למכירה: חסרה בו החזרה על הרכיב סם (סמים), וכתובת הקללה היא חד-משמעית: עכברושים (שטשורעס). המתרגם אולי גזר שווה ממקרים אחרים בסיפורי העבריים של מנדלי: “כעכברים שטעמו סם המות” (מנדלי, מסעות בנימין השלישי, עמ' 35), “סם-פרסי לשרצים ולעכברים” (שם, עמ' 49), “ולאברכים ממין הנציה היתה ההשכלה כסם המות לעכברים” (מנדלי, בעמק הבכא, ג, עמ' 211). אבל היא הנותנת, שהרי אם חרג מנדלי מהרגלו וכתב שקצים ראוי לחשוד בכונת מכוון.

כקדם, [...] אז ישפרו מעשיהם ויסגלו להם מדות טובות והנהגות ישרות, וכל השגינות והשגיאות בדרכי פרנסתם ומשאם-ומתנם יתבטלו מאליהם. העניות והדחק זהו האגם המעופש, הרקק השורץ שקצים ורמשים למיניהם, יבוש מקורו ושקצים עוד אינם (שם, עמ' 158).

הדמיון האטימולוגי או הפונטי אינו מבטיח דמיון בשימוש, או, מוטב, מפר את הבטחתו לדמיון כזה. בדוגמה זו ההקשר אפילו אינו מספק עילה מפורשת לקללה, ועלינו, הקוראים, לגייס ידיעות חוץ-ספרותיות ולהסיק שהכעס מונע על ידי מצב קיומי של קשיי פרנסה ושנאת ישראל שאין הפוגה ממנו (נקל לדמות את תמונת נערי הגויים המציקים לרוכל היהודי הנודד בדרכים). מן ההיבט הטכני אפשר אפוא לומר שהקללות ההגיוניות שומרות על לכידות עם הקשריהן, אותו הנושא (topic) ובאותו המשמע, ואילו בקללות האסוציאטיביות מתקיימת קישוריות מסוג החזרה הפרונומסטית בלבד. הקללה האסוציאטיבית עומדת אפוא בין הקללה שאינה מקושרת כלל ובין הקללה המקושרת לסביבתה בדרך האטימולוגיה וההיגיון כאחת – והיא מנוגדת לשתייהן.

“האסוציאציות קאפריסיות הן ומי יאמר להן: מה תבאנה?” – דברי ברנר (ציונים, עמ' 200).²⁰ האסוציאציות הלשוניות – שברנר מכנה “קשרי זכרי-מחשבה” (שם) – נחשבות אופייניות לדרך החשיבה היהודית בכלל ולשיחה היידיית בפרט, ולאחד ממרכיבי המערכת הסמיוטית שלה (הרשב, יידיש, עמ' 37–38; הנ”ל, המהפכה היהודית, עמ' 65). באשר לקללה, האסוציאציה – המגיבה כרגע לאירוע או לגירוי מילולי – מבליטה במיוחד את האופי הבלתי אמצעי והאגבי שלה, שהרי “קללות אינן אלא גילוי לשוני למצב נפשי של עוינות רגעית” (מאטיסוף, עמ' 209; וכן גורי, גוטע בשורות, עמ' כא), אבל הוא שכח גם בסוגי הבעה אחרים, כגון הגידוף והאיום, שאף הם מבעים אילוקציוניים:

זו. לנוי תלית את אלו [הסמרטוטים]? הסר אותן, תלין, ימח שמך! (בן-ציון, נפש רצוצה, עמ' 170).

לגידוף תלין (כמו רוצח ואחרים המשמשים גם בידיש) תפקיד פרגמטי ולא תוכן סמנטי, והקשר עם תלית הוא אטימולוגי ופרונומסטי כבמשחק מילים.

זו. אני טוענת לו בעז, והוא מודה לי בפסוק! הנה אקום ואפסוק לך פסוק, וייפסק ראשך מעליך! (“מעשה שאין לו סוף”, ברקוביץ, כתבי ש”ע, 15, עמ' יב).

יידיש: איך זאָג אַ ציג, זאָגט ער גאָר אַ פּסוק! מיר דאַכט, אַז איך וועל דיר

20. מובאים אצל סדן, מדרש פסיכואנליטי, עמ' 136.

געבן אַ פּסוק, וועט דיר ווערן פּסוקדיק אין די אויגן (שלום־עליכם, אַלע ווערק, 6, א, עמ' 12-13).

”יפּסק ראשן מעליך” = ייכרת (והשווה הביטוי הארמי הידוע ”פּסוק רישיה”).

יח. הַפּוֹךְ, סוקין סין [רוסית; 'בן כלבים'], אני תיכף ומיד את פרצופך אהפוך לך לאחוריק (הזו, בישוב של יער, עמ' 90).

לשון הציווי הפוך הוא קיצור מן ”הפוך פניך”, ומשמעו כאן 'פְּנֵה, הסב פניך אליי' (הזמנה לתגרה, כמו 'בוא הנה' בימינו), והיפוכו: ”הופך לאחוריו”.²¹ אבל האיום ”את פרצופך אהפוך לך לאחוריק” משתמע כ'סיבוב הראש שלא כדרך הטבע', כפי שהוא במדרש.²² הפרצוף, המחליף את הפנים, מעצים את המשמעות הזאת.

”אוכל? אל יאכלו תולעים את בשרכם יחד עם אביכם חדל־האישים!”
בבואה לדוגמה

החומרים הלסקיליים שמהם מורכבות הקללות האסוציאטיביות הם ברובם צירופים כבולים קלאסיים (מן המקרא בעיקר) או בבואות עבריות לצירופים כבולים יידיים. מיעוטם צירופים חופשיים. הבבואה היא יצור כלאיים: היא בחזקת צירוף חופשי משום שאין לה אותה מידה של כבילות כלצירופי המקרא, והיא בחזקת צירוף כבול משום שהקוראים בני הזמן והמקום יכלו לזהות בקלות את הצירוף היידי שברקע. לדוגמה, הקללה היידיה ”ווערעם זאָלן אים עסן זיין פלייש” ובבואותיה העבריות.

המוות בדמות תולעים המכלות את בשר הגוף נפוץ בקללות באסוציאציה לשורש אכ”ל.²³ התביעה לאוכל וחסרונו מזה והאכילה כפעולה מכלה ומחסלת מזה עומדים אפוא זה כנגד זה בשני איברי היחידה המקושרת. חסרון האוכל שבהקשר הוא המציאות המכלה את הגוף בחייו, ואילו התולעים שבקללה מכלות את הגוף

21. ”מי שנתפורו לו מעותיו לבית עבודה זרה לא יהא שוחה לפניו ומלקט מפני שנראה כשוחה לעבודה זרה אבל הופך לאחוריו ומלקט” (תוספתא, עבודה זרה ו, ד).

22. ”ואין אחד מהם שיסתכל ויאמר: אילו היו לי שלש עינים ואילו היו לי שלש ידיים ואילו היו לי שלש רגלים ואילו הייתי מהלך על ראשי ואילו היו פני הפוכות לאחוריו, כמה היה נאה לי. תלמוד לומר 'כי כל דבריו משפט'” (ספרי דברים שז, ד). והשווה לקללה ”הלואי רבונו של עולם ויתעקלו לו פניו לאחוריו” (הזו, מזה ומזה, עמ' 14).

23. גם בערבית מצרית, לעדותו של סטיוארט (יש להניח שגם בלשונות רבות אחרות), מרובות הקללות שהאכילה היא אקט אלים בהן. ראה רשימת הקללות (עמ' 355-360), השורשים הנזכרים בסעיפים 3, 4, 9, 29.

במותו. ה'כיליון' יוצר מעין שיתוף בדיעבד בין חומרים שלא נראה בהם שיתוף עניינים מלכתחילה:

יט. היליכי, נשמתי, ואכלי [ממשלוח המנות שאינו מיועד לך], הלואי יאכלו תולעים את בשרם! ("משלוח-מנות", ברקוביץ, כתבי ש"ע, 10, עמ' קמז-קמח).

יידיש: נא, עס, נשמה מיינע, עסן זאָלן זיי ווערעם! (שלום-עליכם, אַלע ווערק, 7, א, עמ' 92).

כ. אינם עושים כלום אלא אוכלים ושותים, הלואי יאכלו התולעים את בשרכם! ("מעות של חנוכה", ברקוביץ, כתבי ש"ע, 9, עמ' מ-מא).

יידיש: זע נאָר, ווי דו עסט, עסן זאָלן דיך די ווערעם! [...] אַ גאַנץ פֿרימאָרגן נאָר מע עסט, פֿאַרכאַפט זאָלט איר ווערן (שלום-עליכם, אַלע ווערק, 2, ב, עמ' 44).

כא. מוטב שהיו מתגלגלים שם במכאובים, לא שיבואו לכאן להשתתף בסעודה, לאכול ולשתות כל הימים בכל פה, הלואי יאכלו תולעים את בשרכם בעודכם חיים, הלואי ישנו עלוקות את דמכם בעודכם קטנים ("חיי אדם", ברקוביץ, כתבי ש"ע, 2, עמ' שיח).

יידיש: זיי זאָלן בעסער דאָרטן קרענקן, איידער נעמען זיי אַהער, נעמען זאָל אייך דער רוח, זיי זאָלן העלפֿן עסן, עסן זאָלן אייך ווערעם און טאַטשן אייער לייב לעבעדיקערהט (שלום-עליכם, אַלע ווערק, 3, ד, עמ' 19).

בדוגמה יט, שהיא מן הסוג המרחיק את הרעה ומעבירה לזולת, משתתפים שני ארגומנטים: אָת (היליכי ואכלי) והם (בשרם).²⁴ מן הבחינה הפורמלית גם בשתי הדוגמאות האחרות שני גופים,²⁵ הם (אינם, שהיו) ואתם (בשרכם, דמכם), אבל אלה מכוונים לאותו ארגומנט עצמו: הדוברות מתלוננות על ילדיהן בגוף שלישי, ופונות אליהם חליפות בגוף שני, ועילת הקללה ומושאה חד הם. חילוף גוף כיוצא בו חל עוד בחמש עדויות,²⁶ והוא רגיל בלשון השיחה ואופייני לדרך הבעת ביטויי עמדה ורגש. שני הנמענים – זה עד סביל לא מעורב המתבקש להשתתף ברגשות המתלונן, וזה מושא התלונה שאליו מכוונת הקללה – מייצגים שתי דרכי ביטוי, עקיפה וישירה. המעברים המהירים והטבעיים מעמדה רגשית אחת (בקשת סימפתיה ואמפתיה) לעמדה רגשית אחרת (כעס) אף הם אופייניים, ולובשים צורות מגוונות.

24. התולעים הן ארגומנט שאינו נחזק לדיון.

25. בנוסח היידי שבדוגמה השנייה אותו הגוף בשני המקומות: דו/דיך.

26. הדיבורים המתחילים: "תפוחי אדמה" (דוגמה יא), "אני טוענת לו בעז" (דוגמה יז), "אינם עושים כלום" (דוגמה כ), "מוטב שהיו מתגלגלים" (דוגמה כא), "פוליס! פוליס!" (דוגמה כג).

בסיפורו של שלום עליכם "חנוכה געלט", למשל, הדודה מקללת את ילדיה ומרעיפה עליהם ביטויי חיבה חליפות (שלום עליכם, אַלע ווערק, 2, ב, עמ' 44; "מעות של חנוכה", ברקוביץ, כתבי ש"ע, 9, עמ' מא).
תפוצתה הגדולה של פיגורת האוכל מביאה אותו לידי שגרה, וכמה וריאציות מפרות אותה ומפרות אותו:

כב. טפו טפו על ראשו... אוכל חזירים [...] פרנצים שיאכלו את בשרו (הזו, בישוב של יער, עמ' 280).

יידיש: פֿראַנצן [עגבת, 'המחלה הצרפתית'] זאָלן עסן זײַן פֿלייש (סטוטשקאָוו, עמ' 638).

כג. פולים! פולים! [...] כל גבירי העיר יקנו את פולי, כה יברכני ה' "במזל טוב", שלה מלאי רמה! – רמה תאכלך, חצופה! (בן־אביגדור, לאה מוכרת הדגים, עמ' 7).

כד. אמא לחם! אמא אוכל! [...] אוכל? אל יאכלו תולעים את בשרכם, אל טוב ומיטיב, יחד עם אביכם חדל־האישים! אל תיפח רוחכם, ריבוננו של עולם, יחד עמו!... ("מעשה שאין לו סוף", ברקוביץ, כתבי ש"ע, 15, עמ' יד).

יידיש: "מאַמע, ברויט! מאַמע, בולקע! מאַמע עסן!" [...] "עסן? נישט עסן זאָלן אײַך ווערן, ליבער גאַט, אין איינעם מיטן טאַטן אַרײַן דעם שלימזל" (שלום־עליכם, אַלע ווערק, 6, א, עמ' 16).

מילית השלילה בדוגמה האחרונה מגנה מפני עין הרע בגלוי ומבדילה בין הילדים לאביהם (מושא הקללה העיקרי) בסמוי.

"בולמוס אחזו, הלואי תאחזהו צינה!"

צירופים כבולים

בסיפורו "נפש רצוצה" מצייר ש' בן־ציון מעמד שבו הילדים המתקוטטים באים להתלונן זה על זה לפני האם, וזו מקללת את שניהם כל אחד בתורו בדרך המעֵנָה האטימולוגי:

כה. מפני מה בעט בי? – הלואי שלבו יבעט בו, אב הרחמן! – ומפני מה השליכה את הגרבים על ראשי! – הלואי שתושלך מעל לחומות! (בן־ציון, נפש רצוצה, עמ' 322).

בשתי הקללות מובלע זכר המוות בתוך הלשון הפיגורטיבית, אבל הקללה הראשונה היא צירוף חופשי שהפועל בעט משמש בו בדרך ההשאלה בסמיכות ללב, ומשמעו 'לבו יבגוד בו, ידחה אותו' וכדומה. ואילו בקללה השנייה הפסוקים מספר שמואל ב (יא, כא וכ, כא) הם האחראים לפער שבין תמונת ההקשר לתמונת הקללה.

זכר הריגת אבימלך בפלח רכב שהשליכה אישה מעל החומה, או זכר שבע בן בכרי שהומת אף הוא בידי אישה וראשו הושלך בעד החומה, מציבים את הקללה הרחק מן הסיטואציה שבה היא נהגית (אם הכוונת על ילדתה). התוצאה היא הגזמה קומית, שהרי אין כוונת המקללת למלוא משמעות הקללה (מאטיסוף, עמ' 209). הקללה האידיומטית²⁷ והקשר האטימולוגי פועלים פעולות הפוכות על הרכיב הנשנה. הצירוף האידיומטי כובל אותו, מעמעם את משמעותו ומעמיד את תפקידו המקשר על הצליל בלבד, ואילו הקשר האטימולוגי המפגיש אותו עם הופעתו הקודמת משקם את עצמאותו ומרענן את משמעותו הייחודית. דוגמאות ממנדלי:

כו. כמה הוא מצפצף ושוורק! שמה ושרקה תהיה, רבונו של עולם! תהא שורק, שורק ושוורק... (מנדלי, בעמק הבכא, ג, עמ' 401).
 יידיש: אַ פֿײַפֿן אַ ביסל! אַ – אַ פֿאַרפֿײַפֿעניש זאָל אויף דיר קומען, ריבונו-של-עולם! זאָלסט פֿײַפֿן, פֿײַפֿן... (מענדעלע, אַלע ווערק, 7, עמ' 229).²⁸
 כז. לא השחיר [את התרנגול הלבן לכפרות] כמו שהם אומרים אלא הושחר. הלואי שיושחרו פניהם, אבינו שבשמים חנון ורחום וצדיק! הושחר בעצמו! (מנדלי, האבות והבנים, עמ' 236).

כח. ריקא, חמסן! [...] מה מדה היא זו לשלוח יד ולחטוף? תמות נפשו מיתה חטופה! (מנדלי, מסעות בנימין השלישי, עמ' 47).
 יידיש: שײגעץ, שײגעץ! כאַפט אים נאָר דעם שײגעץ! וואָס איז עס פֿאַר אַ מאַדע כאַפֿן? אַ פֿאַרכאַפט זאָל ער ווערן! (מענדעלי, מסעות בנימין השלישי, עמ' 64).

דוגמאות מברקוביץ:

כט. וכמה [פרוטות] אספת את, נשמת? – אני גם את זאת לא אספתי, הלואי יאספו כולם אל אבותיהם במהרה בימינו! ("משלוח-מנות", ברקוביץ, כתבי ש"ע, 10, עמ' קמז).

יידיש: וויפֿל [גראַשן] האָסט דו געמאַכט, נשמה מײַנע? – איך האָב דאָס אויך ניט געמאַכט, אַ מפה זאָל זיך זײ מאַכן! (שלום-עליכם, אַלע ווערק, 7, א, עמ' 91).

ל. הלואי תעמדו כל ימיכם על גחלים בוערות, כשם שאין לי עוד כוח לעמוד על גלי מפניכם ("חיי אדם", ברקוביץ, כתבי ש"ע, 2, עמ' שיח).²⁹

27. ההבחנה בין אידיום שהוא קללה מתחילת בריאתו לבין אידיום שיש לו קיום קודם לה ומחוצה לה אינה נחוצה כאן ואינה מהותית.

28. בידיש הפועל צפצף מתגלגל בצירוף אידיומטי משמעו 'שיצפצפו עליך, שלא יתחשבו בך'.

29. הקללה ההשוואתית היא חטיבה בפני עצמה, ולא ארחיב בה כאן.

יידיש: ס'זאָל פֿאַלן פֿון אייך שטיקער, ווי סע פֿאַלט פֿון מיר (שלום-עליכם, אַלע ווערק, 3, ד, עמ' 19).

דוגמה זו היא נוסחה השוואתית, ומקום הקללה בראש היחידה התחבירית ולפני ההקשר נגזר מן ההשוואה. ברקוביץ אינו מתרגם את המקור תרגום מילולי, אלא מגייס צירוף יידי אידיומטי אחר: "קוים וואָס ער שטייט אויף די פֿיס" (סטוטשקאָוו, עמ' 446), או "פֿאַלן פֿון די פֿיס" (שם, עמ' 445), ומתרגמו, כפי שהוא עושה בכמה מקרים אחרים; למשל, דוגמה מא, הדיבור המתחיל "ואת, חנה-שחה".

לא. באתי אליה ומשלוח-המנות בידי, עמדה זו והחזירה לי בשכר הליכתי דובשן אחד מסוכר, הלואי יחזירו נשמתה לפגרים מתים! ("משלוח-מנות", ברקוביץ, כתבי ש"ע, 10, עמ' קמז).

יידיש: איך קום צו גיין צו איר מיטן שלח-מנות, גייט זי און שענקט מיר אַ צוקערלעקעכל פֿאַרן וועג, שענקען זאָל איר אַ נייע נשמה! (שלום-עליכם, אַלע ווערק, 7, א, עמ' 92).

הברכה "ברוך אתה ה' המחזיר נשמות לפגרים מתים" (ברכות ס ע"ב; תפילת שחרית) היא קללה בתחפושת, שהרי נשמתה של המקוללת לא תוחזר אלא אחרי שתהיה ל"פגר מת", ולזה בדיוק מכוונת הקללה. ואולי הד כאן גם למאמר חז"ל "אפילו בשעה שהקדוש ברוך הוא מחזיר נשמות לפגרים מתים נשמתן קשה להם בגיהנם" (סנהדרין קח ע"א).

תרגום הנעזר בצירופים כבולים ומכיתות פסוקים עשוי להגביל או למנוע את המשחק האטימולוגי בעברית. לדוגמה, קשר אטימולוגי המתקיים בגרסה היידיית ובטל בתרגום העברי הנשען על שני פסוקים (יש' נג, ז; במ' טז, ל ועוד):

לב. אַצינד איז שוין קלאָר ווי דער טאַג - ער איז געקוילעט, נעבעך. אי, געקוילעט זאָלן זיי ווערן אָן אַ מעסער! (מענדעלע, אַלע ווערק, 7, עמ' 145-144).

עברית: עתה ברור הוא כשמש - כשה לטבח הובל!... הלואי שירדו חיים שאולה שניהם ביום אחד! (מנדלי, בעמק הבכא, ב, עמ' 496).

אבל השליטה המופלגת במקורות מפצה במקרים רבים אחרים, ולעתים קרובות אפילו נמצא צירופים כבולים בעלי רכיב משותף ברישה ובסיפה כאחת:

לג. התדמי, מירעל יקרה, כי יגש אל הכירים לשים עין על הפרור לבל יהי למאכלת אש? אש תאכלנו, רבש"ע! די לו כי מתגולל הוא אחרי כן על³⁰ (פרץ, האלמת, עמ' 7).

30. כלומר: 'היעלה אל דעתך שישגיח על הסיר? נוח לו להאשים אותי אחרי שיישרף התבשיל'.

פרץ מעמיד את הצירוף השמני (יש' ט, ד) ואת הצירוף הפועלי (שם לג, יא ועוד) ביחסי כיאזמוס המוסיפים נוי לחידוד הלשוני. דוגמה ממנדלי:

לד. והלואי שיחשך עולמו בעדו כשם שחשכו עיני באותה שעה (ספר הקבצנים, עמ' 92).

יידיש: חושך און פֿינצטער איז מיר געוואָרן אין די אויגן (מענדעלע, אַלע ווערק, 11, עמ' 148).

בשני מרכיבי הקללה ניצבים שני צירופים אידיומטיים בעלי רכיב משותף חשך: "חשך עולמו בעדו" (על פי סנהדרין כב ע"א), ו"חשכו עיני" (על פי תה' סט, כד). המקור היידי חסר קללה ויש בו צירוף אידיומטי אחד בלבד (ותרגומו: 'חושך ואפלה נהיה לי בעיניים'). מכאן אפשר להסיק שההזדמנות הלשונית שמספקים המקורות היא שהולידה את הקללה, ולא צורך ספרותי או פסיכולוגי.

דוגמאות מברקוביץ (במקור אין קשר אטימולוגי או שאין מקבילה כלל):

לה. שמא תשאלני: מה יתן לי ומה יוסיף לי קרובי הנגיד? כה יתן אלוהים לשונאי וכה יוסיף לכל מבקשי רעתי למזון סעודה אחת! ("אוזים", ברקוביץ, כתבי ש"ע, 6, עמ' קמ).

יידיש: פֿרעגט מיך וואָס האָב איך פֿונעם נגיד דעם קרובֿ? די שונאים זאָלן דאָס פֿאַרמאָגן אויף איין אָנבײַסן! (שלום-עליכם, אַלע ווערק, 4, ד, עמ' 32).³¹

"מה יתן לך ומה יסיף לך" (תה' קכ) ברישה, ו"כה יעשה אלוהים וכה יוסיף" (צירוף שגור למדי במקרא) בסיפה. הדמיון הלקסיקלי בין שני הפסוקים נוצל לשם החידוד.

לו. ראה זולל וסובא זה, שבולמוס אחזו, הלואי תאחזהו צינה! ("מעות של חנוכה", ברקוביץ, כתבי ש"ע, 9, עמ' מ-מא).

"שבולמוס אחזו" הוא על פי המשנה (יומא ח, ו) ורגיל בספרות שלאחריה, ואילו "תאחזהו צינה" הוא מימי הביניים (מדרש אגור, ז; אגדת בראשית לח, ג) ואילך.

לז. עיני צרה בבעלת ביתי שאוזן-המן נחמדה כזאת תפול בחלקה – הלואי תפול זו על פניה ולא תוסיף קום, רבונו של עולם! ("משלוח-מנות", ברקוביץ, כתבי ש"ע, 10, עמ' קמו).

יידיש: איך פֿאַרגין איר גאַרנישט, דער בעל-הביתטע מײַנער, אַזאַ המן-

31. השווה לתרגומו הנאמן של אהרני: "שאל אותי מה יש לי מהקרוב הגביר? שכל שונאי יזכו בזה לארוחת הצהריים!" (אהרני, מונולוגים, עמ' 22).

טאַש... אַזאַ מכה זאָל זיך איר זעצן אויפֿן פנים, ריבונר־של־עולם!... (שלום־עליכם, אַלע ווערק, 7, א, עמ' 90).

בדוגמה זו הרישה "תפול בחלקה" אידיומטית (רות רבה ד, ד), ואילו הסיפה "תפול על פניה" שואלת צירוף אידיומטי מן המקרא (שמשמעו 'משתחוה'; על פי בר' יז, פסוקים ג, יז) ומשמעת אותו מילולית בעזרת פסוק אחר: "תפול ולא תוסיף קום" (על פי עמ' ה, ב). הקשר האטימולוגי בידיש עומד על המילה אַזאַ, המשמשת אליטרציה: 'כזו אוזן המן... / כזו מכה (מחלה) שתתיישב לה על הפנים'. דוגמאות מהזו (ברכה וקללה):

לח. המלמד של ר' ליב הקסיר, החזיק את ידי בכסף מלא, ימלא לו השם יתברך את ימיו ושנותיו... (הזו, בישוב של יער, עמ' 387).

ברישה צירוף אידיומטי, כסף מלא ('במלוא שווי', בר' כג, ט), והצירוף ימלא ימיו (במשמע 'יארך ימים') שבסיפה הוא על פי יש' סה, כ או יר' ו, יא.

לט. כך פתאום לפתע, כרוח לחלוף, בא, אמנם תדעו לכם!... – כרוח לחלוף, הרוח יכנס באבי אבות אבותיו! (הזו, בישוב של יער, עמ' 411).

הקשר נשען על הפוליסמיה של רוח: פעם בתוך צירוף מקראי ופעם בתוך הקללה הידועה "הרוח יכנס באבי אבות אבותיו!" (מנדלי, למדו היטב, עמ' 12; ³² מאטיסוף, עמ' 211–212) שמקורה בידיש, "אַ רוח אין דיין טאַטנס טאַטן (אַריין)" (סטוטשקאָוו, עמ' 640), אבל הצירופים המרכיבים אותה עבריים: "נכנס בו הרוח" שכיח בספרות חז"ל (גם במשמעות החומרית וגם במשמעות המושאלת), והוא הדין בצירופים "אבי/אבות אבות[יך]". הזו שינה מן הפסוק "כספות בנגב לחלף" (יש' כא, א), וכתב "כרוח לחלוף" לטובת הקשר האטימולוגי וכדי להתקרב לצירוף היידי "ווי אַ רוח" (סטוטשקאָוו, עמ' 444, במשמע 'מהיר').³³ את הצירוף כרוח לחלוף כפל הזו כדי להסמיק את מופעיו של הרכיב הנשנה זה לזה ולהדגיש בכך את הפרונומסיה, וכן עשה גם במילים משהקיץ בא (להלן דוגמה נב). אותה מגמה משפיעה גם על מקום הרכיב הנשנה בקללה, שהוא בדרך כלל בראש ה, בין שהוא שם בין שהוא פועל.

32. מנדלי, כתב קלזנר, הוא שהכניס לספרות "ביטויים עממיים מעין "יכנס הרוח באבי־אביך", מה שלא נועז לעשות שום מספר לפניו" (קלזנר, עמ' 447). לחזרה המשולשת "אבי אבות אבותיך" נתן מנדלי פירוש פרודי ברומן האהבים המוקדם שלו: "יכנסו רוח באבי אביו", הוא מסביר, "היא הקללה השגורה בפי הכל: אַ רוח אין דיין טאַטענס טאַטען אַריין, המהדרים נוהגים לכפול השם טאַטען ולשלוש וכו' כפי הקצף, וכל המרבה ברוחות הרי זה משובח, ורוח אנשים נוחה הימנו" (מנדלי, למדו היטב, עמ' 12 הערת שוליים).

33. בין שהכוונה שם לשר בין שהכוונה לתנועת האוויר. רוח היא מילה פוליסמית גם בידיש.

מ. ומה יהיה בסופו של דבר, סוף חושך ואפלה להם!... – סופו של דבר? [...]
סופם שיהו משלמים קנס (הזו, בישוב של יער, עמ' 277).

הסיפור שמאחורי הקללה הוא יזמתו של הרב-מטעם, שהוסיף שמות לועזיים על שמותיהם העבריים של צעירי העיירה. בעטייה של יזמה זו הכפילו השלטונות את מכסת המועמדים לגיוס לצבא על פי מספר השמות. להם = לרשויות השלטון, משלמים = ההורים, בעבור שחרור הבנים מן השירות בצבא. "סוף חושך ואפלה להם" נראה כעיבוד עברי של "מאָכּן עמעצן) אַ שוואַרצן סוף" במילות הפסוק "יום חושך ואפלה" (יואל ב, ב; צפ' א, טו).

"והלב דוי עד להתפקע... מדוה לשונאיך, יתפקעו המה!"
שרשרות וצרורות

הקללות באות לפעמים בשרשרת, והן קולחות כמעין המתגבר. הדוגמה הראשונה להלן פותחת בקללת מענה העומדת לעצמה. שאר הקללות הן הסגרים, והם נבדלים מן הקללות העצמאיות בריתמוס ובהנגנה. בקללה העצמאית – גם כאשר משמיע אותה אותו דובר עצמו – מתבקש הפסק ריתמי בין הרישה לסיפה, ואילו בקללות ההסגריות הסיפה נחטפת בנשימה אחת עם סוף הרישה, בלא הפסק. מכאן נגזר גם ההבדל בהנגנה: כאשר הקללה היא עצמאית היא בעלת מערכת הטעמות משל עצמה. ואילו ההסגר שואף להיבלע בתוך ההקשר המקדים ולשמור על ההשפלה עד לסיומו, בלא הטעמה ראשית.³⁴ אבל זו צרה, שבטקסט כתוב, כאשר מקום ההסגר אינו באמצע המבע אלא בסופו, קשה לפעמים להכריע אם הקללה היא מאמר מוסגר או תשובה בפני עצמה (גם סימני הפיסוק לרוב אינם מסייעים):

מא. – ואת, חנה-שחה, לא תלכי כלל אל התיאטחון? – הלואי תלך על אחבע! –
אומרת האשה הראשונה. – מה תאמחי על הגבירה הכתחילית שלי? חוצה היא, כי דווקא היום אתקין לה את האוזים, הלואי יתקינו לה מכה גדולה מן השמים! וכי אטגן לה את השומן, הלואי יטגנו אותה באשה של גיהנום, חיבוננו של עולם! כל העולם כולו הולך אל התיאטחון, וחק אני צחיכה להיות קשוחה אליה, הלואי יקשחו לה את ידיה ואת רגליה, אל רחום וחנון!
("תיאטרונה של כתריאליבקה", ברקוביץ, כתבי ש"ע, 5, עמ' רא).
ייריש: – נו, און דו גייסט גאַח ניט אין טחעיאַטעח אַחאַן [אריין]? –
אַחויסגייין זאָל איח די נשמה! – מאַכט דאָס ערשטע ווייבל. – וואָס זאָגסטו צו מיין כתרילעווקעח נגידית? זי וויל, איך זאָל איח היינט מאַכּן די גענדז,

מאַכן זאָל זיך איר אַ מכה! און פּחעגלען שמאַלץ, פּחעגלען זאָל מען שוין זי, חיבונר-של-עולם! די גאַנצע וועלט גייט אין טחעיאַטע, און איך דאַרף זיין געבונדן, בינדן זאָל מען זי שוין אויף אַלע פּיח, ליבעח גאַט! (שלום-עליכם, אַלע ווערק, 5, ד, עמ' 102).

את הקללה הראשונה שבשרשרת אין ברקוביץ מתרגם מילולית מן היידיש ('שתצא לה הנשמה'), אבל משקע בתרגומו כבואה לצירוף יידי אחר: "קריכן אויף אַלע פּיר" (סטוטשקאָוו, עמ' 619) – "לזחול על ארבע [לפני], להתרפס" (גורי, אויפן שפיץ צונג, עמ' 153). במשמעו המילולי מוכר הצירוף כבר במקרא ("כל שרץ העוף ההולך על ארבע", וי' יא, כ). כיוצא בזאת גם בקללה השנייה: בנוסח היידי "אַ מכה" סתם, ודווקא הנוסח העברי שומר על זיקה לצירוף יידי: "אַ מכה פֿון הימל". היחסים בין הקלות הבאות ברצף אינם עוקבים בלבד, אלא מורכבים זה על גב זה ומסורגים זה בזה תחבירית. גם המקורות השונים משולבים בפוליפוניה דור-לשונית:

מב. הצלי מצטמק ורע לו – יצטמקו בני מעיה [של בעלת הבית שמעבידה אותי בפרך]! הסיר נפוח והמרק נשפך, רבה המהומה – והלב דוי עד להתפקע... – מדוה לשונאיך, יתפקעו המה! (מנדלי, בעמק הבכא, ב, עמ' 112). יידיש: דער געבראַטנס צוגעברענט, די יויך אויסגעלאָפן און ס'איז נאָר אַ צעפּוקעניש... – שונאים, שונאים! אַ צעפּוקעניש די שונאים! (מענדעלע, אַלע ווערק, 7, עמ' 82).

תבשיל ש"מצטמק ורע לו" מקורו בתלמוד (שבת לז ע"ב), "לב דוי" הוא מקראי (איכה א, כב; בתפילה: "לבב דוי"), והקללה "יתפקעו (השונאים)" היא מן היידיש, כלשונו של מנדלי, או כמובא במילון: "די שונאים אויף צעפּוקעניש" (ווייסבראָט וניבאַרסקי, ערך "צעפּוקעניש").

מג. הלא עינינו הרואות, הלואי תצאנה עיניך מחוריהן, כי אוז אתה מוביל למכירה, הלואי יובילו לך שי מן השמים – סיר מלא קדחת וכל חלי וכל מדוי מצרים ("אווזים", ברקוביץ, כתבי ש"ע, 6, עמ' קלט). במקור היידי – המעורב בלהג אוקראיני – נעדר הקשר האטימולוגי: היתכן? שאָזש טי כאַטשעש, אַ סיפע דיר אין פנים, אי נעכני טובי באָזשע דאַיע קרענק אין די בנער אי דאָברע קדחת!... (שלום-עליכם, אַלע ווערק, 4, ד, עמ' 31).

כאן שותפים הפסוקים "עינינו הרואות" (על פי דב' ג, כא ועוד) ו"יובילו שי למורא" (תה' עב, יב), והבבואות לצירופים "אַרויס(קריכן) זאָלן איר די אויגן פֿון קאַפּ" (סטוטשקאָוו, עמ' 637) ו"אַ מתנה פֿון הימל". גם בקטע ההמשך מונחת כבואה

לצירוף יידי (שאינן לו מקבילה במקור³⁵), "עסן קדחת אין אַ קליין טעפעלע" (סטוטשקאָוו, עמ' 236), ובצדה צירוף מקראי כלשונו במקרא (דב' ז, טו).

מד. – קיש, קיש, קיש, תרנגולת! [קורא אריה בעל גוף אחרי יריבו אלתר המכונה "תרנגולת". ואלתר משיב:] – יהי רצון שיקשקשו בלגינא אחרי מטתך! יהי רצון שינקרו תרנגולין על קברך, יהי רצון... (ביאליק, אריה בעל גוף, עמ' 339).

חומרי הפתגם התלמודי "אסתירא בלגינא קיש קיש קריא" (בבא מציעא פה ע"ב) מסייעים ביד ביאליק לעיצוב הרגליה של בתי העלמין, שקופות הצדקה הן חלק בלתי נפרד מנופם ומציליהם. הצלילים קיש קיש קיש, המעלים בזיכרון את הפתגם, מתגלגלים בקללה בפועל התצלילי (אונומטופאי) יקשקשו. תמונת ניקור הקבר היא אולי רמז לתרנגולות (תרנגולים) המנקרות באשפה (למשל במסכת יומא עה ע"ב, וגם בתיאוריהם של סופרים, כגון ביאליק, מנדלי ועגנון). שני הציורים כאחד משמשים מטונימיה ולשון עקיפה לקללה המובלעת: 'הלוואי שתמות!'.³⁶

**"משהקיץ בא, שיתקיץ ושיתחרף!"
צרעורים על האטימולוגיה**

הקללה האטימולוגית פותחת אפשרויות פואטיות מרחיקות לכת. לשם קיום הקשר האטימולוגי אפשר – אם כי נדיר – להמציא מילה אד-הוק, כגון פועל מועצם (דנומינטיבי):

מה. אני נפשי יוצאת ממני ואתה מטלל לך! חוכא וטלולא לך! (הזו, בישוב של יער, עמ' 108).³⁶

35. ובמקומה הקללה "א סיפע אים אין פנים", שאת בבואתה אפשר למצוא אצל הזו (להלן דוגמה ט).

36. העצמה (דנומינציה) כזאת אפשר למצוא בלשונו של טעביה דער מילכיקער: "פֿאַר דעם הונדערטער בעסער געווען קיפֿן זיך פֿערדלעך אַ פֿאַר, אשר לא פֿערדלו אבותינו" (שלוס-עליכס, אַלע ווערק, 7, ב, עמ' 56); "אויב איר ווילט, זאָג איך, מאַכן אַ שפּאַציר צו אונדז אין חוטאַר אַרײַן, וועט אײַך מײַן וײַב, זאָג איך, מכבד זײַן מיט מילכיקע בלינצעס אַזעלכע, אשר לא בלינצו אבותינו במצרים!" (שם, עמ' 147-148), ותודה לפרופ' משה טאוּבּה על הדוגמאות. בתרגומו למובאה השנייה נקט ברקוביץ פועל קיים: "ותלכב לך לביבות שמנות, אשר לא ליכבו אבותינו במצרים!" (ברקוביץ, כתבי ש"ע, 4, עמ' קמד; וכך גם במהדורה הראשונה משנת תרע"א), אבל בתרגומו למובאה הראשונה יצר פועל חדש: "אלו שני סוסים יפים אשר לא סוסו אבותינו במצרים" (שם, עמ' מט). מצד מבנה המשפט קשה לראות בסוסו צורת סביל (פועל) שכן הסוסים הם מושא הפועל. כפי הנראה נטע ברקוביץ את השם סוס כמות שהוא בתוך מסגרת פועל חסר בניין השומר על צורני נטיית הרבים והעבר (תופעה זו מוכרת בעברית בעיקר בשימושים פרודיים; ראו מישר. ושם, עמ' 64, מובאת הדוגמה "טרמפ שלא טֿרַמפּו

אפשר גם לפרוץ את גבולות המילה ולספח למערכת הצלילים עיצורי מיליות, כמו העיצור l המשותף למילת היחס שבהקשר ולמילת השלילה שבקללה (likhlum/lo-khlum) בדוגמה הזאת:

מו. כְּאֵלֹ כַל הָעוֹלָם אֵינוֹ עוֹלָה אֲצֵלוֹ לְכֹלָם, לֹא־כֹלָם יִהְיֶה לוֹ בְּבִטְנוֹ! (הזו, מזה ומזה, עמ' 14).

על גבי הרכיב הנשנה אפשר להוסיף עוד ניגודים סימטריים – להשגת תוצאה מבדחת:

מו. זו הפעם הראשונה בחיי כך שומעת, הלואי ותהא לו לדוקטור הזה זו הפעם האחרונה... (הזו, בישוב של יער, עמ' 280; וראה גם המוטו שבראש המאמר).

מח. פִּישְׁפֶּשֶׁה ופִּישְׁפֶּשֶׁה בכיסה ונמלכה וציותה אותי לבוא אחר־כך, תבוא מארה עליה תיכף ומיד, רבון כל העולמים, אב הרחמים והסליחות! ("משלוח־מנות", ברקוביץ, כתבי ש"ע, 10, עמ' קמז).

יידיש: קראַצט און קראַצט די קעשענע און הייסט מיר קומען שפעטער, קומען זאָל אויף איר אַ מיתה־משונה (שלום־עליכם, אַלע ווערק, 7, א, עמ' 91).

הרכיב הנשנה בדוגמה הראשונה הוא התיבה הפעם, ובשנייה השורש בו"א (ביידיש קומען), ועל גביהם באים הניגודים: הראשונה/האחרונה, אחר כך / תכף ומיד. אמנם לחידוד של ברקוביץ אין מקבילה בלשון שלום־עליכם, אבל הוא בהחלט נוצר ברוחו של שלום־עליכם: בנוסח היידי של קללה אחרת, זו הפותחת במילים "ואת, חנה־שחה" (לעיל דוגמה מא), נוקט שלום עליכם אותה טכניקה באמצעות זוג הפעלים אַרְיִינְגִיין וְאַרְיִיסְגִיין, המורכבים מן הגזע המשותף גיין ומן התחיליות האדורבאיליות אַרְיִין וְאַרְיִיס, המורות על כיוונים הפוכים. וקדם לו מנדלי, שביסס אף הוא את הדמיון ואת השוני שבין שני המופעים על העיקרון הצורני (המורפולוגי):

מט. געכאַפּט האָבן זיי אים אַוּדאָי, פֿאַרְכאַפּט זאָלן זיי ווערן (מענדעלע, אַלע ווערק, 7, עמ' 146).

תרגום: ודאי הרשעים האלה חטפו אותו, מיתה חטופה ימותו שניהם בשעה אחת (מנדלי, בעמק הבכא, ב, עמ' 496).

אבותינו"). במהדורתו הראשונה של תרגום "טוביה החולב" (ורשה תרע"א) עדיין לא העז ברקוביץ לנקוט פועל שלא שָׁעָרו אבותינו, וזנח בתרגומו את התבנית ואת הפועל גם יחד (עמ' 37). במיוחד ידועים חרוזיו של שלונסקי: "שמיים נסים נסנסו, / ומיום קרקוס קרקסו, / לא נוסנס עוד, / לא קורקס עוד, / נס קרקסת שכזה" (שלונסקי, עמ' 15); "שמיים קונצצו קונצצים / לא קונצץ עוד קונץ כזה!" (שם, עמ' 45).

נ. באַדאַרף זיך מאַכן, אַז מען זאָל מיט אַ שפּילקע אַ שטאַך טאַן אין דעם פּוכירל איז דאָס קדחת ווי אַ רוח אַרויסגעפּלויגן. אַזוי פּלִיעַן זאָל איך, ריבונר-של-עולם, אין פּיל גוטס. אמן! (מענדעלע, שלמה ר' חיימ'ס, עמ' 47). תרגום: גרם החטא וניקבה השלפוחית במחט ופרחה הקדחת! כך תהא נפשי, רבונו של עולם, פורחת בכל טוב, אמן סלה! (מנדלי, בימים ההם, 8, עמ' 10).

בדוגמאות אלה (אחת קללה ואחת ברכה) גזע הפועל משותף לשני המופעים, אבל באחד הוא מופיע בלוויית תחילית (פֶּאַרְכאַפּט, אַרויסגעפּלויגן) ובמשנהו בלעדיה (געכאַפּט, פּלִיעַן). בשל מחסור באמצעים דומים בעברית מפיקים ממנה מנדלי וברקוביץ פתרונות אחרים, בעיקר הקשריים ובין-טקסטואליים, כמודגם גם בשני הסעיפים הקודמים.³⁷

ואילו אצל הזו כבר מסתמן חידוש. מילים נדירות וארכאיות מסלקות את השקיפות הסמנטית המידית מן הקשר האטימולוגי, ומעמידות אותו בעיקר על צליליהן:

נא. טפו טפו על ראשו... אוכל חזירים, את האוכלה שתאכלו (הזו, בישוב של יער, עמ' 280).

אוכלא הארמית משמעה 'פֶּרֶש', כתרגום אונקלוס: "ואת פּרשו תשרף באש" (שמ' כט, יד) – "וית אוכליה תוקיד בנור".

נב. משהקיץ בא שוב אין אתה רואה אותו בעין [...] – משהקיץ בא, שיתקיץ וישתחרף! [...] ערל וְרַדְנִי [מזיק] שכזה, הלך לביתו! (הזו, בישוב של יער, עמ' 299).

במדרש: "וקיץ וחורף" – שתהיו מתקייצין ופניכם מתחרפין" (תנחומא בראשית יב, יב).³⁸ מדרש זה אינו מחוור כל צורכו, ואפשר שכוונתו 'שתקמלו ופניכם יזדקנו' (ראה גם מילון אבן-שושן). בן-יהודה מתלבט בין המדרש הנשען על הפסוק "קיץ וחורף" (תה' עד, יז) לבין המשמעויות "מתייסרים בקוצים וברקנים" ו"מתמלאים

37. בסיפורו 'פֶּוּנעם יאַריד' מביא שלום-עליכם רשימת קללות המבוססת על הגזע טראָגן ותחיליותיו הרבות: טראָגן, אַריינטראָגן, אַרויסטראָגן, אַרומטראָגן, אַוועקטראָגן (שלום-עליכם, אַלע ווערק, 3, ד, עמ' 10). בתרגומו ("חיי אדם", ברקוביץ, כתבי ש"ע, 2, עמ' שה) נוקט ברקוביץ שתי דרכי פיצוי פרוזודיות. תחילה הוא חורז צמידים, שלשות ורביעיות, כגון "שרפה, מגפה ומדחפה! מהומה ובהלה, צרה ויללה, פחד וחלחלה!", אבל בהמשך הוא מביא צירופים פרונומסטיים בדמות מקור ופועל נטוי של פעלים משורשי ע"ו ומן הכפולים, "מוט תתמוטט, פור תתפורר, טוב תסתובב, נוע תתנועע, גול תתגולל", ומוסיף עליהם רשימת תוארי פועל כתחליף לתחיליות היידיות. המבנה הטאוטולוגי, שבו המקור חוזר ונשתל כרכיב בתוך הפועל (להוציא "תסתובב"), משמש פיצוי לצליליות של הפועל טראָגן לצורותיו.

38. נוסח אחר: "ובניכם מתחרפין" (כ"י קמברידג' Add. 1212).

חרפה" – "וקשה להכריע", כלשונו (עמ' 5923, הערה). ואפשר שהזו רומז גם ללשון נופל על לשון: שיתקייץ – לשון קץ; שיתחרף – לשון חרפות. הצורות הנדירות ששקיפותן הסמנטית רופסת משאירות ריק, ואל תוכו נשאבות משמעויות חתרניות מן השימוש היום-יומי:

נג. ראה נא, ראה, היאך מתפרנק קמעה! חטטין ופרנוקין, עד מאה ועשרים שנה! (הזו, בישוב של יער, עמ' 61).

הרישה היא נזיפה של חיבה מפי אישה לאישה, והאיחול שמשמעו 'הלוואי ימשיך ויתפנק ויתחטא עד מאה ועשרים!' נסמך על המדרש: "כל חטטין ופרנוקין שישראל מחטין ומתפרנקין [מתחטאים ומתפנקים] בעולם הזה בזכות מילה שנתנה בין ירכים" (שיר השירים רבה ז, ג). עם זה דומה שבצמד חטטין ופרנוקין משמיע לנו הזו במובלע גם את הנגעים "חטטים ופרונקלים" (פרונוקל, סְמָט).

נד. "צבו רגלי, צבתה בטני, לַצְבוֹת להם לשונאי ציון ולא לחדול" (הזו, מזה ומזה, עמ' 16).

לַצְבוֹת – צורת הפעיל שורש צב"י, מן "לַצְבוֹת בטן" (במ' ה, כב). אבל אפשר שהזו רומז בקללה גם לשורש צב"ת, לשון צָבַת, וקרוב גם אל שורש צב"ט.³⁹ לשון נופל על לשון כיוצא בו גם במילים "וצבותה בעוונות" (הזו, בישוב של יער, עמ' 332). כאן צב"ת בינוני פעול, ומשמעות הצורה צבותה – 'כרוכה'. אבל במקור פועל יוצא מן צב"י: "לא הרהרתם בחלאים, ולא צביתם בעוונות" (ויקרא רבה יז, א), ופירושו: 'ציפחתים, או התפחתים, בעוונות'.

הקשר האטימולוגי מושך אחריו עוד קשרי צליל. אלה עשויים להסתתר מאחורי הקשר האטימולוגי ובניגוד לו (פבשלוש הדוגמאות האחרונות לעיל) או ליד הקשר האטימולוגי וכתוספת לו, כבדוגמה הזאת:

נה. התחרחרו והתחרו זה בזה, איש את רעהו חיים בלעוהו – תבלעכם ארץ והרוח ישא את כלכם! (מנדלי, סוסתי, כא, עמ' 207), ובשינוי משמעות של רוח.

יידיש: איר זאָלט זיך בייסן, רייסן, איינער דעם אַנדערן פֿרעסן, צו אַל די שוואַרצע־יאָר! (מענדעלע, אַלע ווערק, 3, עמ' 129).

מלבד הקשר האטימולוגי הגלוי בין בלעוהו לתבלעם יש בדוגמה זו חזרת סירוגים של ההגיים רי"ש וחי"ת: "התחרחרו והתחרו" ו"רעהו חיים" ברישה, והד כנגדם המילה רוח בסיפה.

39. גם הצרכה להם תומכת בהנחה זו. ראה ערך "צבת" במילונים הערוך, יאסטרוב, בן־יהודה – מילונים שהזו הכיר בשעת כתיבת הרומן. וראה גם מילון אבן־שושן.

חזרה על עיצורים עשויה להתקיים מכוח המבנה בלבד, גם בלא שיהיה קשר אטימולוגי בצדה:

נו. מודה חדשה עשו לעצמם, מדחפות להם כבטנם, מדקרות בלבם, רבוננו של עולם! (הזו, בישוב של יער, עמ' 9)⁴⁰.
 נז. הנח לי לחיות בעולם! – נזעפה בדודיק שנכרך אחריה ונתלה בה – אה, תתפוצץ, רבוננו של עולם, כמין צבת! (שם, עמ' 238).

"כמין צבת" הוא הקשר הקללה ועילתה, והוא לשונה הפיגורטיבית של האם המכוונת אל התיאור "נכרך אחריה ונתלה בה" (מילותיו של המספר). לפי הגיונה של הקללה האסוציאטיבית הזאטוט הנתלה "כמין צבת" באמו ראוי לקללה "תתפוצץ" משום הדמיון הפונטי בין שתי המילים (ת רצ ועוד עיצור שפתי בתווח: פ בקללה רב בהקשר).

חילוף מאלף עולה מהשוואת הנסחים בסיפורו של ש' בן-ציון "נפש רצועה".
 בפרסומו הראשון בנוי הקשר על עיצורי הפועל בשינוי סדרם:

נח. המסמרות – אבא צריך להם, ומשומד זה לוקח וקובעם בסולם, שאקרע שמלתי, הלואי שיעקר מן העולם, אב הרחמן! (בן-ציון, נפש רצועה, עמ' 170).

ואילו במהדורת כל כתביו משנת תרע"ד הוחלף יעקר ביקרע (עמ' 173) כדי לקיים את הקשר האטימולוגי כדיוקו. בכך נפגע הציורף הקלאסי (נ)עקר מן העולם.⁴¹ כמו כן הוחלפה ברישה הצורה המודלית שאקרע בנוסח "תקני" יותר: "בכדי שאני אקרע".

הומוגרפים, לשון נופל על לשון ואטימולוגיה מדומה (פסידו-אטימולוגיה, אטימולוגיה עממית) שוברים את גבולות השיטה ושומטים את הבסיס הדקדוקי מתחת האטימולוגיה:

נט. בשחוק הקארטין [...] אח, משחק הוא, אח משחק, ישתחקו עצמותיו" (הזו, בישוב של יער, עמ' 96).

הסיפה היא על פי שמות רבה ה, יח, והזו אינו מנקד לא את השי"ן ולא את השי"ן. בכתב יכול הזו לנצל את הכתיב ולהעלים את ההגייה (או שמא הבדיחה היא על חשבון הליטאים?).

ס. סתם, בלי כל סבה, סבה לו בפניו, בלי כל סבה מצדי... (שם, עמ' 411).

40. "איש חמס רע יצודנו למדחפת" (תה' קמ, יב); "יש בוטה כמדקרות חרב" (מש' יב, יח).
 41. אמנם בדורו של ש' בן-ציון צץ הציורף "קרוע מן העולם" בלשונם של ברנר, אהרן ראובני ובני חוגם, אבל הוא מכונן לדמות התלוש, ואין זו משמעותו כאן.

המאמר המוסגר הוא בבואה לקללה היידיית "אָ סיבה (אָ סיפע) אים אין פנים" (סטוטשקאָוו, עמ' 638).⁴² סיפע (סיבה, סיפע) היא נגע בעור, ובהשאלה 'מקרה רע, ביש מזל'.⁴³

סא. כבר פתחת בלמה, כבר! למה ולמה, למה ולמה! – ללמה, רבונו של עולם, שיהיו כל היכן שיש לי שונא... (הזו, בישוב של יער, עמ' 26).

למה ראשונה היא מילית השאלה לָמָה. גם השנייה ללמה נראית לכתחילה כמילת השאלה בשימוש חריג (היסט קטגוריאלי), דוגמת בלמה שברישא. אבל הצורה ללמה ניתנת גם לניתוח אחר, כהופעתה במדרש: "זה אדם הראשון שהיה ללמה ולא כלום" (בראשית רבה ב, ג). מקורה של לָמָה זו (בלא דגש) במיליות הארמיות לָא וּמָא, ומשמעה 'לא כלום'.⁴⁴ הזו לא ניקד את התיבה, וכך נשמרה עמימותה בדרך של לשון נופל על לשון.

סיכום

נוסח מגדלי מצא בקללה האסוציאטיבית העברית בית ראוי משום שתי תכונות: היא בעלת מבנה, אינטונציה ותפקיד כמקבילתה היידיית, והיא נוטה לאמץ נוסחאות כבולות. תנאים אלו מסייעים לצירופים העבריים להשיל את אופיים המליצי, ומכשירים אותם לשמש תחליף ופיצוי לאידיומטיקה היידיית.

ההקשר והקללה המקושרים בקשר פרגמטי אינם שווים ביחסם לעולם וללשון. ההקשר הוא חד-פעמי והקללה היא נוסחה העשויה להצטרף להקשרים רבים, והיא מכילה בדרך כלל צירוף כבול מן הספרות הכתובה והמסורה או בבואה לצירוף כבול מן היידיש. כאשר ההקשר והקללה מקושרים בקשר אטימולוגי-אסוציאטיבי המפגש בין החד-פעמי לנוסחאי לובש אופי פרודי ואפילו קומי.

לתוכן ההקשר יש מסומן בעולם, ולכן הוא בחזקת "מציאות" או "מצוי", ואילו הקללה היא בגדר ביטוי לשוני ל"רצוי". היא באה להכניס "סדר" בעולם, להעמיד חלופה "צודקת" למציאות, לדחות את המצוי ולהחליפו ברצוי: גורם הרעה ייענש, והרעה תסור מן האהובים ותחול על השנואים – אם לא במציאות לפחות

42. ראה גם גורי, גוטע בשורות, עמ' 55, ותרגומו שם: "שתצון פריחה על פרצופך". והשווה הנוסח היידי בקללה שבדוגמה מג, הדיבור המתחיל "הלא עינינו הרואות".

43. ראה גם סדן, סיבה. הצירוף "בלי (כל) סיבה" אף הוא ידוע ביידיש: "אָן אַ סיבה" (סטוטשקאָוו, עמ' 385).

44. ראה מילון בן־יהודה, ערך "ב. לָמָה". והשווה גם "וחיוו כולם ללמה, ללא צורך ולא כלום..." (הזו, בישוב של יער, עמ' 147). ושמה כפל משמעים דומה גם במבואה "וכולו למה וללמה ולא כלום" (שם, עמ' 213).

בדיבור (מאטיסוף, עמ' 222–223). כאשר הקשר האטימולוגי מנותק מקשר הגיוני היחסים הסימטריים מועתקים אל תוך הלשון עצמה, וחידוד הלשון עושה את תוכן הקללה טפל ואת לשונה עיקר.

כמו שאר הפיגורות האטימולוגיות גם הקללה האסוציאטיבית ממחישה את שרירותיותו של הסימן הלשוני ואת אבדן הביטחון במשמעותן המוצקה של המילים. ככל שמתבלט הצליל כך מתרופף הקשר ההגיוני בין ההקשר לקללה, וממילא בין המציאות ללשון.⁴⁵ וכן ההפך: ככל שמתרופף הקשר בין הלשון למציאות כך מתבלטים הקשרים שבתוך הלשון, וכוחה האסתטי וכליה הרטוריים מתגברים והולכים.

אין פלא אפוא שהקללה האסוציאטיבית, ששימשה בספרות העברית במאה התשע-עשרה רכיב סמיוטי במערכת אמצעי החיקוי הספרותי (למן מנדלי), והתגלתה כמכשיר מוצלח מאין כמוהו להומור ולפרודיה (ברקוביץ במיוחד), מגיעה לשיאה בלשונו של סופר מודרניסט כהזו, הקורא תיגר לא רק על קשרי הלשון עם המציאות אלא גם על הקשרים שבתוך הלשון ובינה לבין עצמה. הזו מתנער מן הנאמנות לקשר האטימולוגי ולמסגרת הדקדוקית הנשמרים בלשונם של מנדלי וברקוביץ: פעמים שהוא מוליך את הקשר האטימולוגי אל הקצה בעזרת מילים נדירות חסרות שקיפות סמנטית שהאטימולוגיה שלהן אינה מובנת מאליה, ופעמים שהוא פורץ את גבולותיו ומניח תחתיו קשר אטימולוגי מדומה. עמדתו של הזו כלפי הלשון פרדוקסלית: החמקמקות והעמימות אינן גורעות מכוחה של הלשון אלא להפך, הן מעצימות את סגולותיה האסתטיות והפואטיות ומבליטות את רציפותה ההיסטורית.

*

לסיום, הערה לדרכי הבעת המודליות. אף על פי שהמדגם קטן ואינו מתיר מסקנות נחרצות, מסתמנים הבדלים מעניינים בלשונם של שלושת הסופרים:

לפעול	שיפעל	הלואי שיפעל	הלואי ויפעל	הלואי יפעל	יפעל	משפט שמני	
		5			7	1	מנדלי (13)
				12	1		ברקוביץ (13)
1	4		1		6	6	הזו (18)

הנתון הבולט ביותר הוא העקיבות של ברקוביץ ובידולו מהזו וממנדלי גם יחד. נתון בולט אחר הוא התכונות המשותפות למנדלי ולהזו: תפוצה דומה לצורה יפעל

ולצורה שיפעל, אבל אצל מנדלי המילית שֵׁ בצורה שיפעל מסמנת את הזיקה, ובעול המודליות נושאת המילה הלואי, ואילו אצל הזז – כמו בדיבור העברי בהשפעת זאָל (או לאָז) היידיית (בלנק, עמ' 188) – שֵׁ לפני יפעל מסמנת את המודליות. הזז פתוח להשפעת היידיש גם במבנה חסר הפועל (הטור הראשון בטבלה), כגון "סיבה לו בפניו", שהוא בבואה דקדוקית (ולא רק לקסיקלית) לציורף "אַ סיפע (סיבה, סיפע) אים אין פנים", היינו שֵׁם + כינוי ביחסת הדטיב + לוקטיב. הזז, שפֿתב מלכתחילה בעברית ולעיניו לא עמד טקסט יידי, היה חופשי יותר מן האחרים משיקולי תרגום מתבדלים.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אהרני, מונולוגים = שלום עליכם, מונולוגים, תרגם א' אהרני, תל-אביב 1979
ביאליק, אריה בעל גוף = ח"נ ביאליק, "אריה בעל גוף", השלח ה (תרנ"ט),
בהמשכים

בלנק H. Blanc, "Some Yiddish Influences in Israeli Hebrew", *The Field of Yiddish, Second Collection*, ed. U. Weinreich, The Hague 1965, pp. 185–201

בן-אביגדור, לאה מוכרת הדגים = בן-אביגדור [א"ל שלקוביץ], "מרחוב היהודים:
לאה מוכרת הדגים", ספרי אגורה, ווארשא תרנ"א, עמ' 1–40
בן-ציון, נפש רצוצה = ש' בן ציון [גוטמן], "נפש רצוצה", השלח ט (תרס"ב),
בהמשכים (= כל כתבי ש. בן-ציון, תל-אביב תרע"ד)
ברנר, ציונים = י"ח ברנר, "ציונים", כל כתבי י"ח ברנר, ב, תל-אביב תשכ"א, עמ'
178–211

ברקוביץ, כתבי ש"ע = י"ד ברקוביץ (מתרגם), כתבי שלום עליכם, תל-אביב תשי"ג–
תשט"ז

גורי, אויפֿן שפיץ צונג = י' גורי, אויפֿן שפיץ צונג, ירושלים 2006
גורי, גוטע בשורות = י' גורי, לאָמיר הערן גוטע בשורות, ירושלים 2004
הזז, בישוב של יער = ח' הזז, בישוב של יער, תל-אביב-ברלין תר"ץ
הזז, לביכות = ח' הזז, "לביכות", העולם 18 (תר"ץ), בהמשכים
הזז, מזה ומזה = ח' הזז, "מזה ומזה", התקופה 21 (תרפ"ד), עמ' 7–32
הרשב, המהפכה היהודית = ב' הרשב, "המהפכה היהודית המודרנית", אלפיים 23
(תשס"ב), עמ' 9–75

הרשב, יידיש = ב' הרשב, "על טבעה של לשון יידיש בהקשריה ההיסטוריים",
הספרות 35–36 (תשמ"ו), עמ' 5–45

ווייסבראָט וניבאָרסקי = ב' ווייסבראָט וי' ניבאָרסקי, יידיש-פֿראַנצייזיש ווערטערבוך,
פֿאַריו 2002

טאובה = מ' טאובה, "תבנית הד בידיש", מסורות ט-יא (תשנ"ז) - ספר היובל לגדעון גולדנברג, עמ' 397-420

מאטיסוף = ג"א מאטיסוף, "ספרות הביטוי בידיש: לשון פסיכואוסטנסיבית בדיבור העממי", תרגמה ח' קאופמן, הספרות 18-19 (1974), עמ' 181-223

(נוסח אנגלי מורחב: *J. A. Matisoff, Blessings, Curses, Hopes, and Fears: (Psycho-ostensive Expressions in Yiddish, California 2000*

מישור = מ' מישור, "זרריות בתצורת הפועל", ספר זיכרון לנ"ה טורסיני, בעריכת י' ינאי, ירושלים תשנ"א, עמ' 61-66

מנדלי, בימים ההם = מנדלי מוכר ספרים, "חיי שלמה" [=בימים ההם, ספר ראשון], העולם ד (תר"ע), בהמשכים

מנדלי, בישיבה של מטה = מנדלי מוכר ספרים, "בישיבה של מטה", ספורים, אדעסא תר"ס, עמ' 140-188

מנדלי, בעמק הבכא = מענדעלי מוכר ספרים, "בעמק הבכא", השלח א-ד, ז-ח, יז, יט (תרנ"ז-תרס"ט), בהמשכים

מנדלי, האבות והבנים = ש"י אברמוביץ, "האבות והבנים", כל כתבי מנדלי מוכר-ספרים, ג, אודיסה תרע"ב, עמ' 235-337

מנדלי, למדו היטב = ש"י אברמאווין, למדו היטב [האבות והבנים, נוסח ראשון], ווארשא 1862

מנדלי, מסעות בנימין השלישי = מנדלי מוכר ספרים, קצור מסעות בנימין השלישי, אודסה תרנ"ו

מנדלי, סוסתי = מנדלי מוכר ספרים, "סוסתי", השלח כ-כא (תרס"ט-תר"ע), בהמשכים

מנדלי, ספר הקבצנים = מנדלי מוכר ספרים, "ספר הקבצנים", כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, א, קראקא תרס"ט, עמ' 1-114

מענדעלי, מסעות בנימין השלישי = מענדעלי מוכר ספרים, קצור מסעות בנימין השלישי, ווילנא תרל"ט

מענדעלע, אַלע ווערק = אַלע ווערק פֿון מענדעלע מוכר ספרים, וואַרשא תרע"ג

מענדעלע, שלמה ר' חיימ'ס = "שלמה ר' חיימ'ס", אַלע ווערק פֿון מענדעלע מוכר ספרים, ב, קראקא תרע"א

סדן, מדרש פסיכואנליטי = ד' סדן, מדרש פסיכואנליטי, ירושלים תשנ"ו

סדן, סיבה = ד' סדן, "צווישן סיבה און אורזאך", אַ וואַרט באַשטייט, ג, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 37-41

סטוטשקאָוו = נ' סטוטשקאָוו, דער אוצר פֿון דער יידישער שפראַך, ניר-יאַרק 1950

סטיוארט = D. Stewart, "Impoliteness Formulae: The Cognate Curse in Egyptian Arabic", *Journal of Semitic Studies* 42 (1997), pp. 327-360

פרץ, האלמת = י"ל פרץ, "האלמת", ספרי אגורה, ווארשא תרנ"ב, עמ' 1-23

קלזונר = ״ קלזונר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ו, ירושלים תשי״ט
 שיינטוך = ״ שיינטוך, ״סיפוריו הקצרים של מנדלי על נוסחאותיהם: בירור
 ביבליוגרפי וטקסטולוגי״, הספרות א, 2 (קיץ תשכ״ח), עמ׳ 391–409
 שלום-עליכם, אַלע ווערק = שלום עליכם, אַלע ווערק פֿון שלום-עליכם, ניו יורק
 1944

שלונסקי = א׳ שלונסקי, עלילות מיקי-מהו, תל-אביב תשל״ז

R. Sheppard, “The Problematics of European Modernism”, = שפרד
Theorizing Modernism, ed. S. Giles, London – New York 1993, pp.

1–51